

Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılığı

MEHMET PAÇACI

PROF. DR., TC. DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

Uygarlıklar varlık dünyasını kendi durdukları yerden, kendilerine biçtikleri amaç ve görevle okurlar. Bunun için her birinin kendi kavram dünyaları vardır. Uygarlıkların dünyayı okumada kullandıkları kavramların birbirleriyle uyumlu bütünlükler haline getirilmesiyle herbirinin kendine ait bilimsel dünyaları oluşur. Bu bakımdan bilimsel disiplinler uygarlıklara aittirler ve hem onların işletilmesinde ve hem de gelecek nesillere aktarılmasında büyük roller üstlenirler. Böylece uygarlıklar farklılıklarını ve devamlılıklarını sağlarlar.

Çağdaş döneme kadar bütün coğrafyalarında din, dışında hiçbir bilgi nesnesi bırakmaksızın hayatın bütün alanlarını kapsamaktaydı. Bu durumun bir gereği olarak bütün bilimsel disiplinler de dinin kapsamı altında tanımlanıp sınıflandırılıyordu. Gerek Doğu gerekse Batı uygarlıkları tarafından oluşturulan bilimler dinden bağımsız olmaksızın dünyayı, insan ilişkilerini ve insanın tabiatla olan ilişkisini tanımlıyor ve yönlendiriyordu. Bütün zihinsel insan ça-

baları dinî geleneklerin sağladığı kavram dünyaları çerçevesinde varlık bulmaktaydılar. Başka bir ifadeyle bilimsel disiplinler dinî dünya görüşünün emrine verilmiş ve onun gereksinimlerine göre düzenlenmiş ve tanımlanmıştı.

Çağdaşlıkla birlikte dini ve tanrı fikrini dışarıda bırakan, insanı ve onun yetilerini merkezine alan dünya görüşünün başat hale gelmesi sonucunda din ve onun hâkimiyetinde oluşmuş bilimler konumlarını yitirdiler. Bu süreçte, önce Batı'da daha sonra da, Batı'nın etkilerinin birçok alanda yayılmasıyla İslâm dünyasında kaynağını aşkın varlıktan alan bilimler, daha önce sahip oldukları odak konumlarını kaybettiler ve diğer insan tecrübelerini konu alan bilimlerle aynı konuma indirgendiler. Bunun sonucunda da din bilimlerinin etkisinde, işlevinde ve doğal olarak yapısında dönüşümler yaşandı. Bu bakımdan klasik tefsir disiplini ve onun klasik öğretiminden, çağdaş öğretime geçişteki değişimin anlaşılması geldiğimiz yeri tespit açısından önemli bir gösterge oluşturabilir. Çünkü klasik ve çağdaş zaman dilimlerinde din bilimlerinin ve özel olarak tefsirin *tertîb-i ulûm* içindeki yeri doğrultusunda müfredatlarda işgal ettiği yerin ve içeriğin İslâm dinine, onun öğretilmesine ve hayat içinde uygulanışına ait algıyla yakından ilişkili olmuştur. Bu çalışmada klasik Osmanlı eğitim sistemindeki din, Kur'an, dinî ilimler ve bunların içinde tefsirin nasıl bir işlevle görüldüğünü ve bunu çağdaş zaman dilimi içindeki durum ile karşılaştırmayı hedefliyoruz.

Din Bilimlerinin Tanımı, İşlevi ve Amacı

Dinî ya da seküler başka gelenekler ve uygarlıklar gibi İslâm bilimler geleneği de ana metinler üzerine kurulmuştur. İslâmiyet içinde varlık dünyasını okumaya ilişkin kavramlaştırmalar ve bilimler bu metinlerin üzerine inşa edilmiştir. İslâm'da bilimsel disiplinler de kaynakları teşkil eden metinlerin oluşturulması noktasından başlar ve söz konusu metinlerden, yeni durumlar için kuralsal sonuçlar çıkarma ile devam eder ve nihayet onların hayat içinde uygulanma noktasında son bulan bir süreç içinde dizilir.

İslâmiyet'te de işleyen bir uygarlık yapısı için önce Kitab, Sünnet, İcma ve Kıyas gibi ana kaynakların oluşması; bunların tanımlanması ve bilgi düzeylerine değer biçilmesi gerekmiştir. İslâm'da, vahiy ürünü Kitap da dâhil metinsel kaynakların oluşturulması, hadis disiplininin konusu olmuştur. Bunun için, Kur'an, Resûlullah'ın (sas.) ağzından muhataplara ulaşan bir söz olarak hadis disiplininin kavramları ile tanımlanmıştır. Çünkü kitap bizzat Hz. Peygamber'in onu telaffuzu; onu ifade etmesi ile bilinir olmuştur.¹ Kur'an, bize

1 Gazzâlî, *el-Mustasfâ* (çev. Yunus Apaydın), Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994, I, 147.

mushafın iki kapağı arasında, *mütevâtir* olarak nakledilen ilahî sözdür.² Kitap bu şekilde tanımlandıktan sonra onun kendi tarihselliği ile yeniden buluşturularak, doğru anlaşılmasının sağlanması tefsir disiplini tarafından gerçekleştirilmiştir. Kitab'ın tarihsel haturasına ait Resûlullah'tan, ilk nesilden ve sonraki iki nesilden gelen haberlerin tasnifi ve bilgi değerinin belirlenmesi yine hadis disiplini tarafından sağlanmıştır. Bu bakımdan hadis, ana metinlerin oluşturulmasında temel konumdadır. Tefsir öncelikle hadisi ve Arapça gramer, edebiyat, belâgat gibi başka birçok alet ilmini kullanarak Kitab'ın doğru anlaşılmasını sağlar. Hadis şerhi de hadis metinleri üzerinde benzer bir çalışma yapar. Metinlerin oluşumundan sonra, bu metinlerin hayat içinde işletilmesi kelâm ve fıkıh disiplinleri tarafından farklı konulara göre yapılmıştır. Metinsel kaynaklardan yeni durumlar için normatif sonuçlar üretmek konularına göre kelâm ve fıkıh tarafından gerçekleştirildi. Sınırlı sayıda kaynak metin ile ortaya çıkan sonsuz sayıda duruma cevap verebilmek için Kur'an ve diğer metinsel kaynaklar ayrıntılı bir şekilde işlendiler. Bütün ilimlerin işletilmesinin yöntemi ayrıntılı ve gelişkin bir şekilde *usûl-i fıkıh* adı altında oluşturuldu. Ayrıca kelâm bütünüyle hayata verilecek istikameti belirlediğinden kaynaklara bakışın ve disiplinlerin sahip olması gereken istikametini sağlanmasında etkin kılındı. Bu yapı içinde tefsir için Kitab konu, hadis ise kaynak konumunda olmuştur. Ayrıca Kitab'ın Arapça bir kelâm oluşu, Arap dilinin ve sözün incelemelerini inceleyen disiplinlerin tefsirin kaynağı olmasını gerektirmiştir. Kelâm ve fıkıh için de Kitab, Sünnet, İcma ve Kıyâs-ı fukahâ hep birlikte kaynakları oluştururlar. Böylece kaynakları tasdik ve tasnif eden ve onların işletilmesinin yöntemini ortaya koyan fıkıh usulünde Kur'an ve kıyas veya akıl İslâm'ın asılları (*usûl*) arasında aynı kategorik düzlemde sıralanmıştır. Kitab, Sünnet ve İcma'dan sonra dördüncü asıl, ilk üçünden hüküm çıkarsayan Kıyas'tır.³

Söz konusu ilişkileriyle geleneği oluşturan ve onu sürdürmede göreve koşulan bilimsel disiplinler, klasik dönemde bir bütünlük oluşturmuşlardır. Bu bilimlerin kendi bütünlükleri içindeki amaçları dine ait temellerin kaynaklandığı metinleri oluşturmak, onların kurucu dönem ile ilişkili birincil anlamlarını belirlemek, onları buna dayanarak anlamak, yaşanan hayatı bu anlamaya göre okumak ve nihayet yeni sonuçlarla hayatın içinde uygulama noktasına kadar ulaşmak ve böylece İslâmiyet'in hayatiyetini sürdürmekti. İslâm geleneği, bütün disiplinlerin bu nihaî amaca yönelik olarak yapılanmasını sağlamış-

2 Bk. Gazzâlî, *el-Mustasfâ*, I, 147.

3 Ali b. Muhammed el-Pezdevî, *Keşfü'l-esrâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1994, I, 62.

tır. İslâm geleneğinde temel bir yorum kuramı olarak fıkıh usulünün kaynakları tanımlayıcı ve onların işletilmesine ilişkin yöntem sunucu içeriği de bu gerçeği ortaya koymaktadır.

Medrese Eğitiminin Amacı ve Tefsir

İslâm geleneğinin başlangıcından itibaren din bilimlerinin öğretimi, İslâm'ın kaynaklarının nesilden nesile aktarılması tahkimi ve bir ahlak, siyaset, hukuk vb. olarak hayata aktarılması amacıyla yapıldı. İslâm dünyasında eğitim ilk yüzyıllarda camiler, mescitler, kütüphaneler, âlimlerin evlerinde, vakıflarda, saraylarda gerçekleşti. Özellikle mescitler ibadet hizmetinin yanı sıra ağırlıklı olarak eğitim ve öğretim veren yerlerdi. 9. yüzyıla gelindiğinde bir kurum olarak medrese ortaya çıkmaya başladı.⁴ 11. yüzyılda Büyük Selçuklu veziri büyük nizam kurucu Nizamülmülk'ün (1018-1092) girişimiyle kurulan medrese başlı başına yeni bir kurum olarak ortaya çıktı. Böylece artık toplumun eğitim öğretim, idarî, hukukî, ahlakî ve din hizmeti ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla insan kaynağı medrese tarafından yetiştirildi. Geçmişten gelen birikimi yeni nesillere aktarma, ihtiyaca göre bilim üretme, yetişmiş insan ihtiyacını karşılama ve bilgiyi halka yayma görevi daha kurumsal bir şekilde gerçekleştirilmeye başlandı. Büyük Selçuklular devrinde ve onun devamı olarak Beylikler ve Osmanlı devletinde beyler, hükümdarlar ve devletin ileri gelenleri medreseye, devletin mülkî ve idarî kadrolarına insan kaynağı sağlaması dolayısıyla ilgi duydular.⁵ Din bilimleri, hukuk ve matematik-fen derslerinin öğretildiği ve vakıflarca desteklenen medreselerdeki öğretim ile müderris, fakih, din görevlilerini ve aydınları kapsayan ulemânın yetiştirilmesi sağlandı. Ancak on iki yıllık bir eğitim ve öğretim veren medreselerin öncelikli ve nihai amacı devletin omurgasını teşkil eden hukuk sisteminin işletilmesini sağlayan kadıların yetiştirilmesi idi.⁶ Osmanlı medreselerinde farklı mezheplere göre eğitimin yapılması da bunun bir gereği olarak görülmelidir.⁷ Bu durum medresenin nihai amacı uyarınca hizmetin bir gerekliliği olarak ortaya çıkmıştır. Şafîî, Hanefî veya Hanbelî topluma hizmet götürebilmek bu mezheplerin hukuk sistemlerinde uzmanlaşmayı gerektirmekteydi. İslâm dünyasında fikhî

4 Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002, s. 3.

5 Ziya Demir, *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006, s. 81.

6 Salih Zeki Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Adana: Karahan Yayınevi, 2009, s. 10.

7 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 13.

mezheplere göre öğretim yapan kurumlar medrese kurulmadan önce ve sonra bulunuyordu. Nizâmiye Medresesi de ilk olarak Bağdat'ta Şâfiî mezhebine göre eğitim yapan bir kurum olarak açılmış, sonra Hanefî mezhebine göre eğitim yapan Nizâmiye medreseleri de açılmıştı. Bu bakımdan dinin odakta olduğu klasik dönemde yüksek din eğitimi ile yüksek dereceli hukuk eğitimi birbirinden ayrı düşünülmemiştir.⁸ Medreseler ayrıca ulemâ sınıfını oluşturan diğer insan kaynakları olan müderris, müftî, din bilgini ve din görevlilerinin yetiştirilmesini sağlamıştır. Bu durumda diğer müslüman devletlerinde olduğu gibi, Osmanlı devlet ve toplumsal yapılanmasında önemli bir yeri olan *ulemâ* sınıfının kurumu medrese idi. Medrese, devlet kademelerine ve din hizmetine olduğu kadar kendi hayatı için gerekli olan öğretim kadrosunun yetişmesini de sağlıyordu.

Klasik dönemde medresede gerçekleştirilen eğitim ve öğretime bir bütün olarak bakıldığı ve bugünkü tabiriyle ihtisaslaşmaya ise kısıtlı bir çerçevede gidilmiş olduğu söylenebilir. Tefsir öğretimi açısından bakıldığında da genel olarak izlenen yol, topluma yetişmiş insan kaynağı sağlamaya odaklanan medreselerde tefsir dersinin daima en üst kademelerde diğer temel İslâm disiplinleri kümesi içinde verilmesidir.⁹ Tefsir için yaygın olarak özel bir kurumlaşmaya gidilmemiş olmakla birlikte nihaî amacı hukuk adamı yetiştirmek olan yaygın medreselerin yanı sıra, Mısır ve Şam'da *Medârisü'l-Hadîs*, *Medârisü't-Tefsîr* ve *Medârisü'n-Nahv* gibi özel medreselerin açıldığı görülmektedir. *Hey'et Medresesi* (Rasathane), *Dâru'l-Mesnevî*, *Dâru't-Tıb*, *Dâru'l-Kurrâ* ve genel medreselerden sonra öğrenci kabul eden *Dâru'l-Hadîs* gibi medreselerin varlığı bilinmektedir.¹⁰ Yine Osmanlı'da da genel duruma bir istisna olarak İstanbul'da Süfi Mehmed Paşa tarafından kurulan ve müderrisliğine Mahmud el-Aydî'nin (v. 950/1543) getirildiği hadis ve tefsir okutmaya tahsis edilen medrese bu eğilimin bir devamı olarak görülebilir.¹¹

Osmanlı medrese sisteminde bulunan *Dâru'l-Kurrâ* ise amaçları açısından değerlendirildiğinde Kur'an'ın içeriğine yönelik bir eğitim-öğretimden daha çok onun güzel ve farklı kıraatler uyarınca okunmasına ve hafızlık kurumuna ağırlık veren bir eğitim kurumu olarak hizmet vermiştir. Kurrâ geleneğinin bir devamı olarak görülebilecek olan *Dâru'l-Kurrâ* kurumu, Selçuklularda

8 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 12.

9 Demir, *Osmanlı Mûfessirleri*, s. 88.

10 Bk. Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 12.

11 Demir, *Osmanlı Mûfessirleri*, s. 88.

Dâru'l-Huffâz adıyla hizmet vermişti.¹² Osmanlı'da *Dâru'l-Kurrâ* yüksek din tahsili sonrasında daha üst bir ihtisaslaşma olarak değil, daha çok din hizmeti verenlerin doğrudan yetiştirilmesi amacıyla yönelik bir eğitim kurumu olarak hizmet vermiş görünüyor. Sıbyan mektebini bitiren çocuklar, alt seviyedeki *Dâru'l-Kurrâ*'ya girip hıfzını tamamladıktan sonra, daha yüksek seviyedeki *Dâru'l-Kurrâ*'ya devam ederdi. Burada ilm-i kıraat (kıraat-i seb'a, aşere, takrîb) ve ilm-i mehâric-i hurûf öğrenirdi. Bu kurumlar Tevhid-i Tedrisat Kanunu sonrasında Milli Eğitim Bakanlığı'na değil, Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlanarak *Kur'an Kursları* olarak devam etmiştir.¹³

Osmanlı Medreselerinde Bilimler ve Tefsir

Osmanlı medreselerinde okutulan müfredat programları hakkında şu anda sahip olduğumuz birinci elden ve doğrudan bilgi, çok erken dönemlere kadar ulaşmamaktadır. Mesela Osmanlı kamu medreseleri olarak adlandırılacak resmî medreselerin Fatih döneminde hazırlanmış ortak bir müfredat programı elimizde bulunmamaktadır. Ulaşabildiğimiz kaynaklar uzmanları tarafından birkaç döneme ayrılan Osmanlı medrese tarihinin *Süleymâniye Medreseleri*'nin kurulmasıyla başlayan ve II. Meşrutiyet'e kadar süren (1557-1908) dönemin son yüzyılları hakkında ilk elden bilgi sahibi olmamıza izin vermektedir. Osmanlı medreselerinin daha önceki devirleri, *İznik Medreseleri*'nin kurulmasından sonra Fetret Dönemine kadar devam etmiş (1331-1402), medresede Fetret Dönemini *Fatih Medreseleri* sonlandırmıştır (1402-1481). Fatih döneminden sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın medresede yaptığı düzenlemeler medresenin ileriye taşıdığı başka bir dönemi oluşturmuştur (1481-1557).¹⁴

Bugün 17 ve 18. yüzyıllara ait elimizdeki müfredat programlarına göre Osmanlı medreselerinde okutulan derslerin öğretiminde belli bir sıralamanın izlendiği görülür. Genel olarak medresedeki eğitim ve öğretim İslâm uygarlığında temel kabul edilen bilgilerin, ahlak ve inanç ilkelerinin eğitimi ve öğretimiyle başlatılmıştır. Mesela İshak b. Hasan et-Tokâdî'nin (v. 1100/1689) *Manzûme-i Tertîb-i Ulûm* adlı eserinde Kur'an'ı güzel ve doğru okumaya yönelik tecvid dersinden sonra kelam dersi konulmuştur. Böylece kelam disiplini- nin, İslâm din bilimleri arasında bütün bir din anlayışına istikamet sağlayan konumuna dair bir farkındalığın varlığından bahsedebiliriz. Dersler önce te-

12 Bk. Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2004, s. 57-59.

13 Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, s. 130-134.

14 Bk. Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 10-13.

mel akide öğretimi ile başlar. Daha sonra Kur'an'ın güzel ve usulüne uygun tilaveti ile devam ederdi. Onun programına göre dersler, aynı gruba koyabileceğimiz ilm-i tasavvuf ve ilm-i ahlak ile devam eder ve daha sonra hadis ve tefsir öğretimine geçilir. Bundan sonraki dersler ise şöyle sıralanmıştır: İlm-i tıb, ilm-i lugat ve tevârih, ilm-i sarf ve nahiv, ilm-i mantık, ilm-i âdâb, ilm-i usûl-i fikh, ilm-i meânî, ilm-i hisâb, ilm-i hendese, ilm-i hikmeti'l-ilâhiyye ve't-tabiiyye, ilm-i heyet, usturlab, rub', takvîm, zîc, remel, ilm-i kimyâ, ilm-i arûz, muammâ, ilm-i hatt, ilm-i inşâ ve ilm-i eş'âr. Burada verilen sıralama izlenecek olursa, temel dinî bilimlerden sonra dil grubu dersleri ve usûl-i fikh öğretilmektedir. Ancak bu programdaki ders grupları sıralamasının bir değer sıralaması olduğu da söylenebilir. Çünkü tefsir dersinin sarf ve nahiv gibi alet ilimlerinden önce okutulabilmiş olduğunu düşünmek zor görünmektedir. Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin (v. 1505) *Tefsîr-i Hüseyinî* adıyla meşhur kısa tefsiri ve *Beyzâvî* ve *Medârik* gibi metinlerin okutulduğu tefsir dersi diğer temel İslâm bilimleri olan kalam ve hadisten sonra verilmiştir. Diğer taraftan görüldüğü gibi programa göre medresede sadece temel dinî bilimler değil, beşerî bilimler alanına konulabilecek linguistik, tarih, mantık, edebiyat, felsefe gibi dersler ve bunun yanı sıra, sonraları fen bilimleri arasına konulabilecek tıp, matematik, geometri, astronomi, kimya gibi derslere yer verilmiştir.¹⁵

Saçaklızade Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar'âşî (v. 1145/1732-33) tarafından önceki örnekten yirmi yıl kadar sonra, 1715 tarihinde yazılmış *Tertibü'l-ulûm* adlı eser medresede öğretilen dersleri benzer bir şekilde sıralamaktadır. Öğrencilere önce bir önceki programda olduğu gibi, temel inanç esasları, düzgün Kur'an okuması ve fıkıh alanında yer alan temel ibadet bilgileri öğretilir. Sonra temel bir Arapça sözcük bilgisi oluşturmak için *İbn Ferîşteh* sözlüğü ezberletilir. Bunlar daha sonraki ilimleri öğrenmeye hazırlık mahiyetindedir. Bu ilk dersler geçilince, sarf, nahiv, ahkâm, mantık, münazara, kalam, meanî-beyan-bedi` öğretilir. Sonra fıkıh, fıkıh usulü, hadis, hem rivayet ve hem de dirayet bakımından tefsir derslerinin öğretildiği ders öbeği içinde de tefsir en son verilen derstir. Öğrenci tecvid, kıraat ve yazı yazmayı önceden öğrenmiştir. Yine öğrenci, hesap, hendese, hey'et ve arûz gibi cüz'iyat ilimlerini ve özellikle hesap ve hendeseyi ahkam ve feraiz ilminden önce öğrenmiş olmalıdır.¹⁶

Nebî Efendi diye bilinen Ali b. Abdullah-ı Uşşâkî'nin (v. 1200/1785) *Kasîde fî Kütübî'l-meşhûre fî'l-ulûm* adlı eserinde de yukarıdakilere benzer bir sıralama

15 Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 23 vd.

16 Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 27 vd.

görürüz. Onun müfredatındaki sıralama da şöyledir: Akaid, Kur'an, tecvid, kıraat, sarf, nahiv, me'ânî, mantık, âdâb, hikmet, hey'et, zîc, mikat, hesap, ferâiz, vefk, muammâ, arûz, fıkıh usulü, hadis usulü, *Burhân* ve *İtkân*'ın okutulduğu tefsir usulü, fıkıh, hadis ve anlaşıldığında başka tefsirlerin zaten anlaşılmış olacağı Kadı Beyzâvî ve Zemahşerî'nin okunduğu tefsir, kelim, Farsça, tasavvuf, ledün ilmi ve keşf.¹⁷

Daha çok *Kevâkib-i Seb'a* (1741) adıyla bilinen eser, Fransa Cumhuriyeti'yle Osmanlı Devleti arasında yapılan bir yazışmanın ürünüdür. Bu belgenin Fransız makamlarınca sorulan bir soruya yazılan resmî bir cevap olması bakımından okutulan dersler ve içerikleri hakkında güvenilir ve detaylı bilgi sunması beklenmelidir. *Kevâkib-i Seb'a*'daki sıralama da yukarıdakileri teyit eder mahiyettedir. Buna göre eserde şöyle bir sıralama bulunmaktadır: Akaid, Kur'an, sarf, nahiv, fıkıh, mantık, âdâb, me'ânî, hikmet-i nazariye, kelim, hendese, hesap, usûl-i fıkıh, fıkıh, hey'et, usûl-i hadîs, hadis ve en sonunda tefsir.

Bu programdaki derslerin ardılığına ve okutulan kitaplar dolayısıyla içeriklerine daha yakından bakmak istiyoruz. Programda önce, öğrenciye iman konularını bilmesini, Kur'an'ı güzel okumasını ve belli sureleri ezberlemesini, isterse hıfz etmesini, kendine yetecek kadar fıkıh öğrenmesini sağlayacak dersler verilir.

Daha sonraki aşamada ise Arapça öğretilir. Sınıf geçme yerine kitap geçme anlayışının bulunduğu medresede, sarf ilminde *Emsile*, *Binâ*, *Maksûd*, *İzzî*, *Merâh* ve *Şâfiye* takip edilir. Nahiv ilminde ise *Avâmil*, *Misbâh*, *Kâfiye*, *Elfiye-i İbni Mâlik*, *Molla Câmî* ve *Muğni'l-lebib* isimli eserler okutulur. Bu arada yine öğrencinin İslâm'a dair bilgisini geliştirmek amacıyla, fıkıh ilminin tahsil edileceği kitaplara geçmeden önce *Halebî*, sonra da *Kudûrî* okutulurdu.

Bundan sonraki aşamada mantık öğretilir. Bunun için öğrenci, *İsâgûcî*, Hüsamüddin Hasan el-Kâti'in şerhi, *Muhyiddin risalesi*, *Molla Fenârî* ve onun haşiyesi, *Şemsiye* ve onun şerhi, *Kutbüddîn-i Şirâzî* şerhi ve onun haşiyeleri *Seyyid Cürçânî* ve *Kara Dâvûd*, *Şerh-i Tehzîb*, *Sa'düddîn Teftâzânî* ve son olarak da *Şerh-i Metâli* okurdu.

Mantık sonrasında, âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara, beyân, bedî, felsefe, kelim, gibi beşerî bilimlerde yer alacak dersleri ve hesap, hendese gibi riyaziyat ilimleri ve en son olarak da usul ilimleri okutulur. Bunlar da, fıkıh usulü, fıkıh, hadis usulü, hadis ve tefsir dersleridir. Öğrencinin böylece tahsil hayatını tamamlayarak kendisinden yararlanılacak bir eleman haline gelmiş olduğu

17 Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 33.

kabul edilirdi. Tefsir ilmi öğrenilmesi nihaî olarak ulaşılmaması arzulan ve yüce bir istek olarak tasvir edilmiştir. Çoğunlukla Kadı Beyzâvî'nin tefsiri okutulur. Çünkü *Kevâkib-i Seb'â*'ya göre tefsir ilminin temellerini oluşturan bilimler, lügat, sarf, nahiv, istikak, meânî, beyân, bedî, kıraat, din usûlü, fıkıh, nüzûl sebepleri, kıssalar, nâsih-mensûh, Kur'an'daki mübhem ve mücmeli açıklayan bilimlerdir ve öğrenciler bunların hepsini birer birer daha önceki tahsilleri sırasında zaten almışlardır. En sonunda da bir tefsiri üstaddan almaya başlayıp her bir ilmin bilgi ve yöntemlerini Kur'an'a uygulayarak Kur'an'ın manasına bir hoca marifetiyle ulaşırlar. Bundan sonra hoca öğrencide ders verme kabiliyeti gördüğünde hocasından icazet alma noktasına ulaşmış olmaktadır.¹⁸

Erzurumlu İbrahim Hakkı (v. 1194/1780) da benzer bir sıralama sunmaktadır. Kur'an, kıraat, hat, lügat, akaid, ahlak, sarf, nahiv, mantık, âdâb, meânî, hikmet, kelam, fıkıh, hendese, hisab, hey'et, ilm-i zîc, teşrih (tıp-anatomi), ferâiz (miras hukuku), fıkıh usulü, hadis usulü, hadis ve nihayet tefsir.

Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın bu dersleri sunuşuna daha yakından bakacak olursak sıralamadaki yaklaşım ve derslerin içeriği konusunda daha sağlıklı bir fikir geliştirmemiz mümkün olacaktır. Ona göre, giriş grubu olarak adlandırabileceğimiz derslerden sonra, alet ilmi olan Arapçanın merkezde olduğu dil ve edebiyat grubu diyebileceğimiz derslerin temel dinî bilimlerden önce okutulması gerekir. Bunlar sarf, istikâk, nahiv, meânî, beyân, bedî, arûz, kavâfi, inşâd-ı şî'r, inşâd-ı nesr, imlâ, âdâb-ı ulyâ gibi derslerdir.

Kur'an'ı güzel okuma ve yazı öğretimi medrese öğretiminin başındadır. Bu konuda öğrenciye iyi bir seviye kazandırmak için Kur'an'ın her sayfası tecvid kurallarına göre 33 kere okutularak hatmedilir. Bu dersler temel ve hazırlık dersleridir. Bu ilk dönemde ayrıca öğrenciye ilmihal ve akaid bilgisi de verilir. Genç öğrenciye model bir hayat sunmak amacıyla *Hilye* okutulur. Ayrıca öğrenciye ilim tahsilinde yöntem sunmak için Burhaneddin ez-Zernûcî'nin (v. 593/1196) *Ta'limü'l-müteallim*'i okutulması gereken kitaplar arasındadır. İlmî ıstılahların ve kavramların öğrenilmesi ilim tahsilinin bu başlangıç döneminde yapılmaktadır. Bu manzum lügatlerin ezberlenmesi yoluyla yapılmıştır.

Giriş ve dil grubu derslerden sonra mantık ilmi öğretilir. Bu felsefe grubu derslere bir giriş oluşturur. Bu derste daha çok *İsâgûcî*, şerhleri ve haşiyeleri okutuluyordu. Yine âdâbü'l-bahs ve'l-münâzara dersi de ayrıca okutulurdu. Bu düzeyde meânî dersi de verilirdi.

18 Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 37, 38.

Daha sonra hikmet dersi için *Kâdi Mîr*'in (v. 909/1503) felsefe içerikli kitabı okutulur. Bunun ardından *Teftâzânî*'ye yazılan şerh ve haşiyelerle okutulan kelimeler gelir.

Daha sonra riyazî ilimler grubu gelmekteydi. Bu grupta hendese, hisab, hey'et (astronomi), ilm-i hey'et'in bir alt disiplini olan ilm-i zîc, daha çok anatomi ve tıbb-ı nebevîyi kapsayan tıp öğretiliyordu. Matematik öğrenimi bu dönemde öğretilen feraiz için bir temel oluşturuyordu.

Bütün bunlardan sonra sıra, asıl hedefi oluşturan, medrese eğitiminin nihai amacı olan derslerin okutulmasına, yani usul derslerine gelmiş olur. Önce usûl-i fıkıh, hadis usulü ve en sonunda da Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vil*'inin takip edildiği tefsir okutulmuştur.¹⁹

Bilinen kişiliklerin biyografilerine bakılarak tahsilleri sırasında, özellikle Kur'an'a ve tefsire ilişkin okudukları derslere baktığımızda da benzeri bir durumla karşılaşırız. Bunların medrese eğitimleri sırasında tefsir dersi ile ilişkileri, çoğunlukla öğrenimlerinin ilerleyen zamanlarında, *Envâru't-tenzîl*'i veya *Keşşâf*'i tamamen veya bazı surelerin tefsirini okuyarak olmuştur. Mesela Taşköprizâde (v. 968/1548) kendi otobiyografisinde, *Keşşâftan* Nebe sûresinin tefsirini okuduğunu belirtir. Kâtip Çelebi (v. 1067/1657) ne kadar okuduğunu açıklamaksızın Beyzâvî tefsirini okuduğunu belirtmiştir. Şeyhülislâm Feyzullah Efendi (v. 1115/1703) *Envâru't-tenzîl*'i ve *Keşşâf*'i birkaç haşiyesi ile birlikte okumuştur. Müfessir Bursalı İsmail Hakkı (v. 1137/1725) *Envâru't-tenzîl*'in sadece üçte birini okumuştur. Abdullah el-Ahiskavî (v. 1218/1803) tahsilinde *Tefsîr-i Celâleyn* okuduğu halde defaatle *Keşşâf* ve *Beyzâvî* okutmuştur. Ahmed Cevdet Paşa (v. 1312/1895) tahsilinde tefsir okuduğundan söz etmemektedir.²⁰

19. yüzyılda icazet alan öğrencilerin okuduğu derslere bakıldığında da tefsir öğrencilerin en son tahsil ettiği bilimler arasında yer almaktadır.²¹

Osmanlı'da Tefsir

Osmanlı medresesi müfredatında tefsir dersinin yerini ele alırken, bir ilmi faaliyet olan tefsir yazımı ve tefsir metinlerinin yaygın bir eğitim-öğretim doküman biçimi olarak kullanımına da bakmak yerinde olacaktır. İslâm bilim tarihinin ilk yüzyıllarından itibaren çeşitli formlar kazanarak gelişen tefsir te-

19 Bk. Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, s. 64-179.

20 Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi İlimler*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997, I, 97-106.

21 İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I, 109 vd.

lifi Emevî ve Abbasiler'den sonra Selçuklu ve Osmanlılar'da da devam etti. Osmanlılardan önce Anadolu Beylikleri döneminde beylerin ilim hayatına verdikleri önem ve ilim adamlarına sağladıkları imkânlarla ilim Anadolu'da ciddi bir yayılma gösterdi. Anadolu'da olumsuz bir durum olarak ortaya çıkan siyasi parçalanmışlığın başka bir açıdan olumlu bir sonucu olmuş ve her bir beyliğin başkenti bir ilim merkezi haline gelmişti. Bu dönemde daha önce yazılmış tefsirlerin Türkçe'ye tercümeleri, satır arası Kur'an tercümeleri yapılmış ve kısa sure tefsirleri yazılmıştır. Mesela müellifi bilinmeyen *Cevâhiru'l-esdâf* adlı tefsir, Kastamonu'yu merkez edinen Candaroğullarından İsfendiyar Bey'in emriyle yazılmıştı (1385-1440). Beyler adına birçok *Tebâreke* tefsirleri yazılmıştır. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin (v. 373/983) tefsiri en çok tercümesi yapılan eserlerden biri olmuştur.²² Araplar arasında çok bilinmeyen Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin bu eserinin Anadolu Türkleri arasında yaygın oluşu dolayısıyla, Anadolu'ya Kur'an tercüme ve tefsir geleneğinin Orta Asya'dan geldiği ve zaman içinde etkili olduğu düşünülmektedir.²³ Anadolu Beylikleri döneminde kısa sure tefsir ve tercümelerinin yaygın oluşu beyzade ve şehzadelere Kur'an ile birlikte Arapçayı öğretmek amacıyla açıklanmaktadır. Türkçe eser verilmesine özellikle özen gösterilen Beylikler döneminde satır arası tefsirsiz tercümelerin amacının da Kur'an dilini öğretmek olduğu düşünülmektedir. Bunda da beylerin Türkçe'den başka bir dili kolay kullanamamaları gerekçe gösterilmiştir.²⁴ Benzer bir hareket Osmanlı'nın son döneminde de görülmüştür. Özellikle, halk tarafından kısa surelerin Türkçe'ye tercümesi ve tefsiri istenmiş ve bu talebe cevaben sure tercüme ve tefsirleri yazılmıştır.²⁵

Beylikler döneminden Osmanlı'ya geçişte pek çok süre tefsiri yapılmıştır. İbn Melek'e (İbn Feriştah) (v. 801/1398) *Tefsîru Sûreti'l-En'âm* isnad edilmiştir. Şeyh Bedreddin es-Simavî (v. 823/1420) kelimâ te'villerin yoğun olduğu *Tefsîru Âyeti'l-kürsî* yazmıştır. Molla Fenârî (v. 834/1431) *Aynü'l-a'yân* adıyla bir Fatihâ sûresi tefsiri yazmıştır. Tefsir işârî tefsir metodunun Osmanlılardaki ilk örneği olarak bilinmektedir. Alâaddin Ali es-Semerkandî (v. 860/1456)

22 Tefsirdeki hadisleri Zeynüddin Kâsım b. Kutluboğa (v. 879/1475) tahrir etmiştir. Bu tefsir, Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Arabşah (v. 854/1451) tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Ebü'l-Fazl Mûsâ el-İznîkî (v. 850/1446) bu tercümeyi *Enfesü'l-cevâhir* adı ile işlemiştir. Bu tefsirin başka bir tercümesi Ahmed ed-Dâî (v. 824/1421'den sonra) tarafından yapılmıştır.

Osmanlı kütüphanelerinde bu tefsir ve tercümelerinin çok sayıda nüshası bulunmaktadır.

23 Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 104.

24 Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 72-75.

25 Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 105.

Mücâdele sûresine (58) kadar getirdiği dört ciltlik *Bahru'l-ulûm* adıyla bir tefsir yazmıştır. Çelebi Halife (v. 899/1494) Duhâ ve Nâs sûrelerini tamamıyla işârî bir yaklaşımla yorumlamıştır. İbn Kemal Paşa'nın (v. 940/1533) Sâffât sûresine (37) kadar yazdığı tefsiri dirayet tefsiri özelliği göstermektedir. Taşköprüzâde Ahmed Efendi (v. 968/1561) İhlâs sûresine, Maide sûresi (5), 6 ve Bakara sûresi (2), 29'a rivayet ve dirayet yöntemleriyle tefsirler yazmış, ayrıca Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Keşşâf*'a yazdığı şerhe haşiye yazmıştır. İmam Birgivi (v. 981/1573) Fatiha, Bakara ve Yusuf sûrelerine rivayet ve dirayet yaklaşımıyla tefsirler yazmıştır.²⁶

Anadolu'da Beylikler döneminden Osmanlı'ya uzanan bir süreçte tam Kur'an tefsirleri yazanlar da bulunmaktadır. Bunlar arasında klasik bir dirayet tefsiri özelliği gösteren ve *Tefsîr-i Şeyh* adıyla bilinen Şeyh Şihabüddin es-Sivasî'nin (v. 803/1401) tefsiri, Hacı Paşa el-Aydî'nin (v. 820/1417) *Mecmeu'l-Envâr* adıyla yazdığı rivayet ve dirayet özellikleri gösteren tefsiri, Kutbuddîn-i İznîkî'nin (v. 821/1418) yine aynı özellikteki tefsiri, Fatih medreselerinde hocalık yapan Musannifek'in (v. 875/1470), Fatih'e izafeten yazdığı tefsiri, *Gâyetü'l-emânî* sahibi Molla Gürânî (v. 893/1487), Ebüssuûd Efendi (v. 982/1574)'nin *İrşâdü'l-akli's-selîm* adlı dirayet tefsiri bunlar arasında sayılabilir.²⁷

Osmanlı tefsir yazım geleneğinde görülen tasavvufun etkisi Selçuklular ve Anadolu Beylikler dönemine kadar gitmektedir. Bu etki genel olarak tasavvufun Türk dinî ve toplumsal hayatındaki yeri ile ilgilidir. Muhyiddin İbnü'l-Arabî (v. 632/1273), Mevlânâ Celaleddîn-i Rûmî (v. 672/1273), Necmeddîn Dâye (v. 654/1256), Fahreddîn el-İrâkî (v. 688/1286) tasavvufun toplumdaki önemli öncüleri olmuşlardır.²⁸ İbnü'l-Arabî'nin fikirleri Anadolu'da ilk kez onun üvey oğlu Sadreddîn-i Konevî (v. 672/1274) daha sonra onun izinden giden Dâvûd-i Kayserî (v. 751/1351) tarafından yayılma imkânı bulmuştur. Bu etkinin bir sonucu olarak Osmanlı tefsir geleneğinde işârî karakterli tefsir telifi örnekleri verilmiştir. Özellikle Kuşeyrî'nin (v. 465/1073) *Letâifü'l-işârât* adlı tefsirinin işârî yöntem ile tefsir yazan hemen her müellifin eserinde etkisi görülmektedir. Molla Fenârî'nin *Aynü'l-a'yân fî Tefsîri'l-Kur'ân* adıyla yazdığı Fatiha tefsirinde Kuşeyrî'nin açık etkisi bulunmaktadır.²⁹

26 Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 165-281.

27 Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 109-151

28 Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 72 vd.

29 Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 89 vd.

İşâri tefsir eğilimlerine karşın Osmanlı medreseleri müfredatı İslâm ilimlerinin ana çizgisine sadık kalmış en sık okutulan eserler, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Kadı Beyzâvî'nin *Envâru't-tenzîl ve esraru't-te'vil* ve Fahreddîn er-Râzî'nin *et-Tefsîru'l-Kebîr* adıyla meşhur olan *Mefâtihu'l-gayb* adlı eserleri olmuştur. Bu tefsirlerin asıllarının yanı sıra, İlhanlılar ve Timuroğulları topraklarında yetişen, Teftâzânî, Cürcânî, Molla Câmî (v. 898/1492), Celâleddîn-i Devvânî (v. 908/1502) gibi âlimlerin Zemahşerî'nin ve Beyzâvî'nin tefsirlerine yazdıkları şerhler Osmanlı ulemâsı arasında yaygın olarak okunmuştur ve onlara haşiyeler yazılmıştır.³⁰

Ramazân ayında padişahın huzurunda gerçekleştirilen huzur derslerinde de çoğunlukla Beyzâvî'nin eseri takrir edilirdi.³¹ Ayrıca camilerde yapılan irşat ve vaazlarda da en çok istifade edilen eser Beyzâvî'nin *Envâru'l-tenzîl*'i olmuştur.³²

Çağdaş Toplumsal Dönüşüm

Batı'da meydana gelen Rönesans ve Reform hareketleri ve rasyonalizm, pozitivizm ve sekülerizm gibi düşünce akımlarının giderek Osmanlı düşüncesi, kültür ve eğitim dünyasını değişime zorlamasıyla birlikte farkında olunarak veya olunmayarak köklü toplumsal, zihinsel ve kültürel dönüşümler gerçekleşti. Dinin hayatın merkezinden çıkarılması, dinin ve din bilimlerinin yeni konuşlandırılması sonucunda doğal olarak din kurumunu yürütenlerin ve dinî disiplinleri çalışanların toplumsal konumlarında köklü bir değişimin yaşanmasına neden oldu. Avrupa ile rekabet edebilmek için III. Selim (1789-1807) tarafından başlatılan ve II. Mahmud (1785-1839) ile sürdürülen reformlar, giderek toplumsal yapıda derin sonuçlar yarattı. Çağdaşlaşma bu reformlarla ilerledikçe, kültürde ve yönetim kurumlarında sonuçlar vermeye başlayacak ve ulemâ klasik dönemdeki entelektüel ve toplumsal yerini yitirecek onların yerini yeni okullarda yetişen devlet memurları, doktorlar ve askerî erkân alacaktı. Ulemâ sınıfına ait bilim adamları, kadı ve müftüler toplumda üst kademeleri işgal etmekteydi ve bu meslekten insanlar devlet yönetimine katılmaktaydı.³³ Ulemâ toplum ile yönetim arasında bir köprü oluyor, hat-

30 Bk. Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 90-93

31 Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 99.

32 Demir, *Osmanlı Müfessirleri*, s. 102.

33 Afaf Loutfi El Sayed, "The Role of 'Ulama' in Egypt During The Early Nineteenth Century", *Political and Social Change in Modern Egypt* (ed. P.M. Holt), London: Oxford University Press, s. 264 -280, s. 265.

ta yeri geldiğinde muhalefeti oluşturabiliyordu.³⁴ Entelektüel seçkinlerden oluşan ulemâ, yüksek konumu yöneticiler tarafından tanınan ve korunan bir sınıftı.³⁵ Yeniden yapılanma dönemi başladığında bile ulemânın bu konumu yönetim içerisinde korunuyordu. Hatta üst sınıf ulemâ orta sınıf ulemânın karşı duruşuna rağmen³⁶ devlet kurumlarının rekabet kabiliyetini artırmak amacıyla bazı ıslahatın gerçekleştirilmesi gerektiğini fark ederek bu konuda projeler geliştirmiş ve sultanın iradesine destek vermişti.³⁷ Ancak, İstanbul'da ve Kahire'de çağdaşlaşma süreci hızlandığında ve yeniden yapılanma çalışmaları meyvelerini verdiğinde geleneksel toplumsal yapı çökecek ve ulemâ kaçınılmaz ve nihaî olarak yönetim sınıfından uzaklaşmış olacaktır. Din bilimlerinin ehilleri olan *ulemâ* sonunda, öğrenip öğrettikleri bilgi ile aynı akıbeti paylaştılar. Ulemânın işlevlerini memurlar, avukatlar ve gazetecilerden oluşan yeni bir seçkin sınıf devraldı.³⁸ Yönetici seçkinlerin yapısı değiştiğinde, seçkin ulemânın yönetim içindeki yeri artık kalmayacak ve orta sınıf ulemâ halkı yanına alarak çağdaşlık karşısında İslâm'ı temsil etme çabası içine girecekti.³⁹ Son aşamada medreselerin kaldırılmasıyla, *Sebilürreşad*'da tespit edildiği şekilde 16.000 kişilik bir ulemâ kurumu artık bir daha görülmek üzere varlık sahnesinden çekilecekti.⁴⁰

Yüksek Din Eğitiminde Dönüşüm

Klasik dönemde medrese iki ana alan ile yakından ilgili olmuştur. Bunlardan birisi devletin yüksek bürokrasisine ve özellikle hukuk sistemine, diğeri ise din hizmetine insan kaynağı sağlamaktır. Tanzimat dönemine geldiğinde medresenin hukuk alanında insan yetiştirme amacı artan bir hızla medreseden alınmış, bu dalda verdiği eğitime olan ihtiyaçta ister istemez bir daralma meydana gelmiş, medrese giderek sadece din hizmetine eleman yetiştiren bir kurum haline gelmeye başlamıştır. Bu dönemde, önceleri geniş yetki ve sorumlulukları bulunan kadıların görev alanı sadece Şer'î mahkemelerle sınırlı

34 Sayed, "The Role", s. 265.

35 Sayed, "The Role", s. 265.

36 Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in The Time of Selim III and Mahmud II", *Studies in Islamic History and Civilization: Scripta Hierosolymitana*, IX (1961), s. 63-96, s. 72.

37 Heyd, "The Ottoman Ulema", s. 64.

38 Sayed, "The Role", s. 265, 278.

39 Dilip Hero, *Islamic Fundamentalism* (series ed. Justin Wintle), London: Paladin Grafton Books, 1988, s. 46.

40 "Ocak Söndürmek de Meziyet İmiş", *Sebilürreşad*, 9 Teşrinievvel 1340, XXIV, no. 620 (1925), s. 348 vd.

kaldı. Sırasıyla 1840 ve 1850'de Fransız sisteminden alınan ceza ve ticaret hukuklarına göre davalara bakmak üzere 1840'da seküler Nizamiye Mahkemeleri kurulmuş, böylece medresenin yetiştirdiği insan kaynağına olan ihtiyaç azalmıştı. O dönemde yine de medresedeki önemli yenileştirme çabalarından birisi yine hukuk alanında görülmektedir. Mesela Şer'î hukukun uygulama sahasında kalan özel/aile hukuku alanında daha kaliteli insan yetiştirilmesi gündeme gelmiş ve Şeyhülislâm Meşrebzâde Arif Efendi zamanında 1854 yılında Süleymaniye Camii civarında *Muallimhâne-i Nüvvâb* adıyla bir eğitim kurumu kurulmuştu. Bu okulun amacı daha önce mahkemelerde eğitim gören kadı adaylarını etkin bir şekilde yetiştirmek ve bu eğitimi merkezileştirmekti. Ne var ki buradan mezun olanların teorik bilgi temellerini edindikten sonra değişen hukuk sistemi dolayısıyla pratik yapma imkânları sınırlı kalmıştı.⁴¹

Tanzimat Dönemi (1839-1876) Osmanlı'nın klasik yapısından ayrılarak Batılı değer, anlayış ve uygulamaların hayata girdiği ve bunlara göre yeni idarî ve toplumsal yapıların kurulma çabasına girildiği bir dönem oldu. Bu dönemde diğerlerinin yanı sıra yeni eğitim kurumlarının oluşturulması, üzerinde önemle durulan bir konu oldu. Medrese dışındaki eğitim reformları sürerken medreseler şeyhülişlâma bağlı kurumlar olarak kalmaya devam etmiş ve işleri Meşihat Dâiresi'nde bulunan Ders Vekâleti tarafından götürülmüştür.⁴²

Hukuk alanında yeni şartlara ayak uydurma ve devlet bürokrasisi içinde kalma çabası olarak ortaya çıkan medrese sonrası eğitim veren ve kadı yetiştirmeyi amaçlayan *Muallimhâne-i Nüvvâb*'da 1873 yılında yapılan bir ıslah çalışmasında ders yoğunluğu klasik medrese eğitiminde olduğu gibi âlet ilimlerinin öğretimine verilmiş ve tefsir, hadis ve fıkıh gibi derslerin okutulmasına az zaman ayrılmıştır.⁴³ Bundan sonra 1883'te yeni düzenlemelerle bu okulun ismi *Mekteb-i Nüvvâb* olarak değiştirildi. Okula "mekteb" isminin verilmesi onun Tanzimat tarafından kurulan yeni okullar arasında kabul edildiği düşüncesini vermektedir. Nitekim müfredata seküler Nizâmiye Mahkemelerinin hukuk işlemleri sonradan dâhil edilmişti. Ayrıca *Mekteb-i Hukuk* ile rekabete giren okulun müfredatına 1908 yılında arazi hukuku ve ceza hukuku da dâhil edilecektir. Medreselerin büyük değişikliklere uğradığı II. Meşrutiyet dönemini başlatan 1908 ihtilaliyle kurumun itibarı bir ara iyice artacak ve nâib ve kadıların mesleğe atanmak için bu okulda sınava girmeleri istenecektir. 1909'da yine söz konusu rekabetin bir

41 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 25.

42 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 23.

43 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 26 vd.

sonucu olarak okulun ismi *Mekteb-i Kudât* olarak değişti. 1913 yılında ise okulun ismi medresede bir yenileşmenin göstergesi olarak *Medresetü'l-Kudât* olarak yeniden değiştirildi. Okul hukuk adamı yetiştirmeye yoğunlaşmış ve gerçekten de üst düzey ve nitelikli bir eğitim vermişti.⁴⁴

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) medreselerin ıslahı konusunda bir rapor hazırlayan Mehmed Es'ad Safvet Paşa, yaptığı çalışmada medreselerin asıl amacının Arapça ve bunun yanı sıra bazı ilimlerin öğrenimi olduğunu ancak medreselerin bunu da yerine getiremediğini belirtiyordu. Yetersizlięi konusundaki şikâyetlerin arttığı medresenin ıslahı konusunda başka bir girişim *Ulûm-i Diniyye Mektebi*'nin açılmasının planlanmasıdır. 1884 yılında yazılan bir layihaya göre Mektep'te fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir, usûl-i tefsir, hadis, usûl-i hadis, kelim ve Arapça terceme ve inşa derslerine yer verilmesi planlanmıştır. Bu okulun öğrencilerinin 22-35 yaş arası olması ve belli bir Arapça ve dinî ilimler temeline sahip olması önkoşulu getirilmesinden okulun yüksek derecede bir okul olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Kurum Meşihat makamına doğrudan bağlı olmayacak ve doğrudan padişahın himayesine verilecektir.⁴⁵ 1884 yılında kurulması düşünülen *Ulûm-i Diniyye Mektebi* için hazırlanan programda medreselerde yoğunluklu olarak Arapça öğreniminin verildiği kabul edilerek, doğrudan fıkıh, usûl-i fıkıh, tefsir, usûl-i tefsir, hadis, usûl-i hadis, kelim ve Arapça terceme ve inşa derslerinin okutulması öngörülüyordu.⁴⁶ Medreselerdeki 8 yıllık eğitimin 18 yıl sürdüğü ve buradaki bilgilerin eskidiğini belirten Şeyh Alizâde de hazırladığı medrese ıslah projesinde idâdî (lise) düzeyinde on yıllık bir eğitim içinde son yıl *Beyzâvî* takip edilecek tefsir dersini ise tatil sırasında okunacak bir ders olarak yerleştirmişti.⁴⁷

1912 yılında açılan *Medresetü'l-Vâizîn* İslâm dininin insanlarımıza güzel ve yetkin bir şekilde anlatulmasını sağlayacak insan kaynağını yetiştirmeyi amaçlıyordu. 20-30 yaş arası öğrencileri bir giriş sınavıyla kabul eden bir kurum, bir yüksek din öğretimi olarak tasarlanmış görünmektedir. Üç yıllık bu kurumun programına göre tefsir dersi ikinci yıldan itibaren okutuluyordu. Bu programda hitabet, İslâm tarihi, Arap edebiyatı, genel tarih, Osmanlı tarihi, genel coğrafya, dinler tarihi, astronomi, kimya, beden eğitimi gibi dersler de görülmektedir.⁴⁸

44 Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, s. 144 vd.

45 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 34 vd.

46 Salih Zeki Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Baki Kitabevi: Adana, 2003, s. 139 vd.

47 Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi*, s. 141 vd.

48 Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, s. 145 vd.

Dâru'l-Kurrâ'ların yerine imam yetiştirmek amacıyla 1913 yılında kurulan *Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ* da din hizmetine yönelik bir programa sahipti. İki bölümden müteşekkil programda İmam ve Hatiplik Bölümü'nde Kur'an-ı Kerim okumasına yönelik dersler ve kanun bilgisi, kelam, nikâh ve talak ahkâmı ve hitabet gibi dersler bulunmakla birlikte ilginç olarak medresenin müfredatında tefsir dersi bulunmamaktadır. Ezan ve İlahi Bölümü yoğunlukla müezzinler için Kur'an okumaya, ezan ve ilahi eğitimine dair nazarî ve amelî dersler bulunmaktaydı.⁴⁹

Medresetü'l-İrşâd, *Medresetü'l-Vâizîn* ile *Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ*'nın birleştirilmesi ile meydana gelmiş bir medrese oluşundan yine genel medrese sonrası yüksek bir din öğretimi veren bir kurum olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. Medrese, Vaizlik ve İmam-Hatiplik Bölümleri olmak üzere iki bölümü bulunuyordu ve vaizlik bölümü üç, diğer bölüm iki yıl idi. Vaizlik bölümünde tefsir, hadis, kelam, fıkıh, usûl-i fıkıh, feraiz, ahkâm-ı evkâf, mezâhib-i İslamiye ve turuk-i aliyye, edyân, ilm-i ahlâk, siyer-i nebî ve târîh-i İslâm, edebiyat-ı Türkiyye ve inşa, edebiyat-ı Fârisiyye, târîh-i felsefe, ilm-i ictimâ, hıfzîs-sihha, hitabet ve mev'ize dersleri vardı. İmamlar ve Hatipler Şubesi'nde ise tertîl-i Kur'an-ı Kerim, fıkıh, tevhid, hadis, bazı süver-i şerife tefsiri, hitabet, malûmât-ı kânûniyye, usûl-i inşa, musiki dersleri bulunmaktaydı. İmam ve hatiplik sadece bu medrese mezunlarına verilirdi. Dikkat edilirse vaizlik için tam bir tefsir dersi, imamlık ve müezzinlik için ise bazı sûrelerin tefsiri yeterli görülmüştür. Yine bu medreseyi bitirenler zeyil meşihatlarına, kara ve deniz askerî kitaları imamlıklarına, vilayet, liva ve kaza merkezlerindeki vaizliklere tayin olunurlardı. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla medreseler kapatıldığı zaman bu medrese İmam-Hatip Okulu'na çevrildi.

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında medresenin yeniden düzenlenmesine yönelik olarak yapılan çalışmalar çerçevesinde 1914 Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi çıkarıldı. Buna göre, medreseler 1915-1916 öğretim yılında *Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi* olarak isimlendirildi ve bir yenileştirmeye gidildi. Bu önemli medrese ıslah projesinde o zamanın tabiriyle fen dersleriyle takviye edilmiş bir öğretime geçildi. Bu medrese programında tefsir dersleri klasik medrese programlarında olduğu gibi son yıllarda verilmiştir. Altı yıllık ilköğretim görenler medreseye kabul ediliyordu. Medresenin ilk tâli kısmı dört, ikinci tâli kısmı dört yıllık idi. Tâli kısım ortaöğretime dört yıllık, âli kısmı da yüksek öğretime tekabül ediyordu. On iki yıllık öğretimin yedinci

49 Bk. Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, s. 147 vd.

yılından itibaren tefsir dersi verilmeye başlanıyor ve bu derste klasik medrese programında okutulan Zemahşerî ve Beyzâvî'den farklı olarak *Celâleyn* tefsirine geçiliyordu. Aynı dönemde Muhammed Abduh'un *Celâleyn* tefsirini öne çıkaran söylemi dikkat çekicidir.

Medresetü'l-Mütehassısîn (1917) adıyla düzenlenen medrese programı *Dâru'l-Hilâfe Medresesi* âli kısmı, yani yüksek öğrenim kısmı mezunlarını kabul eden bir üst okul oldu. *Dâru'l-Fünûn*'da olduğu gibi, *Medresetü'l-Mütehassısîn*'de bölümleme anlayışıyla hareket edildiği görülür. Programdaki üç bölümden birisi Tefsir Hadis Bölümü idi. Burada yoğun olarak tefsire ve hadise ilişkin dersler bulunuyordu. İlm-i nâsîh ve mensûh, ilm-i esbâbî'tenzîl, ilm-i usûl-i tefsîr, tefsîr, tabakât-ı kurrâ ve müfessîrîn, nakdû'r-ricâl, hadis, mevzûât bu bölümde okutulan derslerdi. Diğer bölümler ise Fıkıh ve Usûl-i Fıkıh Bölümü, Kelam, Tasavvuf ve Felsefe Bölümleri idi. Medrese ve mektep arasındaki rekabet içinde bu medreselerde okutulan derslere, *Dâru'l-Fünûn*'da zaten yüksek din tahsili yapıldığı ve başka bir yerde yapılmasına gerek olmadığı gerekçesiyle 1919'da son verilecektir.

	Dersler	Sınıflar	
		1	2
Medresetü'l-Mütehassısîn 1915 yılı Tefsir Hadis Şubesi Müfredatı⁵⁰	İlm-i Nâsîh ve Mensûh	1	1
	İlm-i Esbâb-i Tenzîl	1	
	Usûl-i Tefsîr	1	1
	Tefsîr (Umumî)	6	6
	Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessîrîn	2	3
	Nakd-i Ricâl	2	2
	Hadis	6	6
	Mevzûât	2	2
	Toplam	21	21

Tanzimat'ın ilk yıllarında başlatılan eğitimde yenileşme hareketi içerisinde 1846'da medreseden ayrı ve ona paralel olarak açılmasına karar verilen ve bina, ders kitaplarının hazırlanması ve öğretim elemanı yetiştirmek için yapılan hazırlıklar sonucunda 1863'te açılan bir *Dâru'l-Fünun* tecrübesi bulunmaktadır. Bu ilk teşebbüste dersler halka açık olarak gerçekleştiriyordu. *Dâru'l-Fünun* için tahsis edilen binanın yanması sonucunda derslere ara verildi. İkinci teşebbüs 1870'te meyvesini verdi ve ancak iki yıl sonra yine ka-

50 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 86.

pandı. 1874 yılında Galatasaray Sultanisi içinde Hukuk, Edebiyat, Fünûn-ı Riyâziye ve Tabîiyye şubelerinin bulunduğu *Dâru'l-Fünun*'da öğretim 1881 yılında yine son bulacaktır.⁵¹ *Dâru'l-Fünun* bu durumda medresenin amaçlarından ayrı olarak toplumda ve devlet yapısında öngörülen dönüşüme uygun ve bu dönüşümün sürdürülmesini sağlayacak insan yetiştirmesi amaçlanan bir kurum oldu.⁵² Bu ilk teşebbüste eğitim programında başka kurumlarca karşılandığı gerekçesiyle başlangıçta yüksek din ve tıp eğitimine yer verilmemiştir. Çünkü din eğitimi çeşitli düzeylerdeki medreselerde ve tıp eğitimi de *Mekteb-i Tibbiye*'de ve *Mekteb-i Tibbiye-i Şâhâne*'de veriliyordu.⁵³ 1900 yılında II. Abdülhamid'in tahta oturmasının 25. yıldönümünde yeniden açılan *Dâru'l-Fünun*'da bu kez Ulûm-i Âliye-i Dîniye Şubesi, Ulûm-i Riyâziye ve Tabîiye, Ulûm-i Hikmet ve Edebiye'nin yanı sıra bir fakülte olarak yer almıştır.⁵⁴ Kayıt yaptırmak isteyenlerin 18 yaşından büyük olmaları, idadî, sultanî ve İstanbul *Dâru'l-Muallimîn* mezunu olmaları ve bir giriş sınavı almaları gerekli idi. Ulûm-i Âliye-i Dîniye Şubesine gireceklerin Arapça, mantık, kitabet, tarih, coğrafya ve mebâdi-i ulûm-i riyâziye derslerinden sınava girmeleri gerekiyordu. Mezunları ise lise ve yüksek okul derecesindeki mekteplerde muallim olarak görevlendirilecekti.⁵⁵ 1900 yılında yayımlanan *Dâru'l-Fünun-i Şâhâne Nizamnamesi*, *Dâru'l-Fünun*'un Ulûm-ı Âliye-i Dîniye Şubesinde okutulacak dersleri şöyle sıralamaktadır. Tefsir, hadis, usûl-i hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh, ilm-i kelâm, târîh-i dîn-i İslâm.⁵⁶ *Dâru'l-Fünun*'un bundan sonraki programlarında her zaman tefsir dersi medresedeki müfredattan farklı olarak temel dinî disiplinler grubundan ibaret eğitimde ilk yıldan itibaren okutulan bir ders olacaktır.⁵⁷ 1908'de *Dâru'l-Fünun*'da açılan bu fakülte ile artık yüksek din eğitimi, çağdaşlık çerçevesine girmiş bulunmaktadır.⁵⁸ Önceden bütünüyle medrese sistemi içinde yapılan yüksek din eğitimi *Dâru'l-Fünun* girişimiyle birlikte bir ikilik, ancak çağdaşlaşma içine girmiştir.⁵⁹

51 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 20.

52 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 16.

53 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 18.

54 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 21.

55 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 40.

56 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 45.

57 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. XXXXXXXX.

58 Bahattin Akşit, "Islamic Education in Turkey Medrese Reform in Late Ottoman Times and İmam-Hatip Schools in the Republic," *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State* (ed. Richard Tapper), London: I. B. Tauris and Co. Ltd., 1991, s. 159; Hilmi Ziya Ülken, "İlahiyat Fakültesinin Geçirdiği Safhalar", *İlahiyat Fakültesi Albümü 1949-1960*, (1961), s. 3.

59 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 16 vd.

1904 yılı Maarif Salnamesi'nde Ulûm-i Âliye-i Dîniye Şubesi Öğretim Programlarında Yer Verilen Dersler

Dersler/Yıl	1	2	3	4
Tefsîr-i Şerîf	3	3	3	3
Hadîs-i Şerîf ve Usûl-i Hadîs	2	2	2	2
İlm-i Fıkıh	2	2	2	2
Usûl-i Fıkıh	2	2	2	2
İlm-i Kelâm	2	2	2	2
Târîh-i Dîn-i İslâm	2	1	1	1
Toplam	13	12	12	12

1908-1909 yılı Maarif Salnamesi'nde Ulûm-i Âliye-i Dîniye Şubesi Öğretim Programlarında Yer Verilen Dersler

1. Sınıf	2. Sınıf	3. Sınıf	4. Sınıf
Tefsir	Tefsir	Tefsir	Tefsir
Hadis	Hadis	Hadis	Hadis
İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh	İlm-i Fıkıh
Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh	Usûl-i Fıkıh
İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm	İlm-i Kelâm
Siyer-i Nebî	Siyer-i Nebî	Siyer-i Nebî	Siyer-i Nebî
Târîh-i Dîn-i İslâm	Târîh-i Dîn-i İslâm	Târîh-i Dîn-i İslâm	Târîh-i Dîn-i İslâm
	İlm-i Hikmet	İlm-i Hikmet	İlm-i Hikmet
	Kitâbet-i Arabiyye	Kitâbet-i Arabiyye	Kitâbet-i Arabiyye
	Kitâbet-i Türkiyye	Kitâbet-i Türkiyye	Kitâbet-i Türkiyye
		Usûl-i Tadrîs	Usûl-i Tadrîs
		Târîh-i Umûmî	Târîh-i Umûmî
			Târîh-i Edyân
			İmtihân-ı Tahrîrî

1913'de Emrullah Efendi tarafından yürürlüğe konan yeni yönetmeliğe göre, şubelerin isimleri şöyle idi. Tefsir ve Hadis Bölümü, Kelam Bölümü, Felsefe Bölümü, Fıkıh Bölümü ve Ahlâk-ı Şer'iyye ve Siyer Bölümü. Takım adı verilen bu bölümler altında da dersler vardı. Tefsir ve Hadis Takımı'nın altındaki dersler şunlardı. Tefsîr-i umûmî, tefsîr-i tatbikî, usûl-i hadîs, hadîs-i şerîf. Öğrenci Ulûm-i Âliye-i Dîniye Şubesi'nden mezun olmak için bütün ta-

kımların derslerinden geçmeliydi. Tefsîr-i şerif dersi bütün kısımlarda okutuluyordu. Mesela kelim kısmında tefsir dersi toplam 6 saat, kelim dersi ise 10 saat, fıkıh kısmında tefsir 6, fıkıh 11, usûl-i fıkıh 12 saattir.⁶⁰ Ancak, Ulûm-i Âliye-i Dîniye Şubesi 1915 yılında medresenin din eğitimi için gerekli personeli yetiştirdiği ve bunun için bir başka bir kuruma gerek olmadığı gerekçeyle kapatılacaktır.⁶¹

Sonuç

Çalışmanın akışından da görüleceği üzere, klasik ve çağdaş dönem eğitim-öğretim amaçları ve bu amaçlara bağlı olarak derslerin içerikleri ve okutulan kitaplar açısından farklılıklar göstermiştir. Medrese sisteminde dersler genellikle Kur'an okumanın öğretimi, akaid, sarf, nahiv dersleriyle başlayıp devam etmiş, son ders olarak da tefsir dersi verilmiştir. Medrese eğitim-öğretiminde tefsir dersinin son yıllarda ve son ders olarak verilen bir ders oluşu da medresenin eğitim ve öğretimde öngördüğü amacın bir sonucudur. Öncelikle medrese eğitimi kaynak metinlerin oluşturulmasına yönelik bir amaç gütmemiştir. Medrese eğitimi bu bakımdan tanımları ve değeri belirli kaynakların din hizmetinde ve hukuk kurumunda kullanılmak üzere belirlenmesine ve işletilmesine yönelik bir eğitim olarak karşımıza çıkar. Bunun için kaynakların ortak dili olan Arap dilinin öğretilmesi temel amaçlardan birisi olmuştur. Ayrıca müfredatta Arapça öğretimi üzerinden genel olarak dil ve edebiyat eleştirisi öğretimi de önemli bir yer tutmakta ve öğretimin adeta omurgasını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra riyazî ilimler de verilir. Kelam ve fıkıh kural koyucu (normatif) disiplinler olarak İslâm inanç ve pratiğini öğrenciye aktarmak amacıyla ilk yıllardan başlayarak giderek artan ve derinleşen bir süreçte verilmektedir. Bunun için akaid bilgisi ilk yıllarda, temel ibadât bilgisi ve eğitimi ile birlikte verilmiştir. Usûl-i fıkıh ise nihai amaç olan temel dinî bilimler geleneğinin aktif olarak aktarılmasına yönelik öğretime geçmeden önce, kaynakların bilimsel tanımlarını, bunların birbirlerine göre değerlerini vermeye ve daha önce öğrenilen mantık, dilbilim ve edebiyat eleştirisi dalındaki bilimlerin belli bir sistematik ve mekanizma içerisinde nasıl işletileceğini öğretmeye yöneliktir. Yine bu dönemde öğretilen usûl-i hadîs ve usûl-i tefsîr, usûl-i fıkıh tahsilinin hadîs ve Kur'an özelinde adeta ayrıntılanmış alt başlıklarını oluştururlar. Bütün bunlardan sonra kay-

60 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 53 vd.

61 Zengin, *Medreseden Daru'l-Fununa*, s. 76.

nakların kendileri incelenmeye geçilebilir. Bunda da hadis dersi tabii ki tefsiri önceleyecektir. Çünkü hadis, tefsirin başlıca kaynağını oluşturur. Hadis de öğrenildikten sonra, tefsire; Kur'an metninin açıklanmasına geçilebilir. *Kevâkib-i Seb'a* yazarı tefsir dersine uzanan bu süreci açık bir şekilde şöyle ifade etmiştir: Tefsir ilminin temelleri lügat, sarf, nahiv, iştikak, meânî, beyan, bedi, kıraat, usûl, fıkıh, nüzûl sebepleri, kıssalar, nâsîh-mensuh, Kur'an'daki mübhem ve mücmeli açıklayan ilimlerdir ve öğrenciler bu ilimlerin hepsini birer birer aldıktan sonra artık bütün bu bilgilere dayanılarak yazılan tefsiri üstadından almaya başlarlar. Her bir ilmin kaideleriyle amel ederek Kur'an'ın manasına ihtisab yolunu üstadından görmüş olurlar. Bu durumda medrese müfredatı Kur'an'ın anlamını bizzat lafzan ve tarihsel olarak işleyen bilim dalı olan tefsiri ve ona ait kitapları okumaktan çok, ağırlıkla bunlara doğru ve emin bir şekilde ulaştıracak alet ilimlerini öğretmeye yönelmiştir. Medrese eğitim ve öğretimi nihaî olarak Kur'an metnine yönelen bir yol izlemiştir. Adeta tefsir yapmanın bütün donanımı verildikten sonra nihaî noktada tefsire geçilmiştir. Ancak medrese tahsili almış şahsiyetlerin biyografilerinden anladığımız kadarıyla da tefsirin kendisinin tahsilinde çok ısrar edilmediği anlaşılmaktadır. Tefsir okumaktan çok onu yapmaya yönelik bilgiler zaten verilmiştir. Bu bakımdan bütün bir eğitim-öğretim sürecinin çoğunlukla sonunda okunan dirayet ve rivayet tefsir eserleri aslında Kur'an'ın anlamına ulaşma amacından çok, İslâm bilimler geleneği içinde yazılmış tefsirlere bir aşinalık sağlamak amacına yöneliktir denilebilir. Başka bir ifadeyle medresede tefsir dersi ve tefsir okuması Kur'an'ın içeriğini öğrenmede olmazsa olmaz bir konuma sahip görülmemiştir diyebiliriz. Bu tutumun sonucunda öğrencinin Kur'an'ın içeriğinden bihaber kaldığı anlamı da çıkarılmamalıdır. Çünkü zaten bütünüyle âlet ilimlerinin öğretiminde âyetler sıklıklı kullanılmaktaydı. Ayrıca Kur'an'ın diğer İslâm kaynaklarıyla birlikte işletilmesiyle üretilmiş bilimler olarak bütün medrese müfredatına derinleşen bir yoğunlukta yayılmış olan fıkıh ve kelam ilimlerinin tahsili sırasında da bu amaç gerçekleşmiş olmaktadır. Bunun işleyen bir medeniyette görebileceğimiz bir özellik olduğu söylenebilir. Bu noktada gerek müfredat ve gerek bu müfredatın uygulanışında okutulan kitapların karakterinden yola çıkılarak daha derinlemesine yapılacak bir çalışma sonucunda cevaplanması gereken önemli bir soru, Osmanlı medrese müfredatının Kur'an'ı bir "metin" olarak mı yoksa bir "söz" olarak mı gördüğüdür. Bu çalışmanın boyutları çerçevesinde kalınarak medresenin genel amacına bakıldığında Kur'an'ın bir metin olarak algılanması eğiliminin ağırlık kazandığı söylenebilir.

Medresede uzun yıllar İslâm ilimler geleneğinin ana çizgisi korunmuş ve hem rivayet ve hem de dirayet özellikleri taşıyan, orta uzunlukta *Kadı Beyzâvî* ve *Keşşâf* tefsirleri okutulmuştur. Mesela, Osmanlı ulemâ sınıfının medrese dışı hayatında ve dolayısıyla halk içinde bu çizginin dışına çıkılarak işârî tefsir yazımı ve okunması eğilimi görülmesine karşın medrese müfredatının bu konumunu ısrarla korumuş olduğu anlaşılmaktadır. Âlimlerin kişisel eğilimleri medrese müfredatının dışında tutulmuştur. Islâh-ı medâris girişimlerinin dikkat çekici sonuçlarından olan ve müfredatın önemli ölçüde fen derslerinin ve bazı Türkçe, Türk ve Osmanlı tarihi gibi milli derslerin eklenmesiyle yenileştirildiği *Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi* programında büyük oranda tefsir dersinin klasik konumu korundu. Ancak klasik medrese programda ısrarla okutulan Zemahşerî ve Beyzâvî'den farklı olarak *Celâleyn* tefsirine geçiliyordu.

Medrese müfredatının bir tamamlayıcısı olarak tefsir dersinin verilmesi, nihaî amacı hukuk sistemini insan kaynağı açısından beslemek olan genel medrese müfredatında görülür. Genel medrese eğitimi din hizmetine de insan kaynağı sağlamaktaydı. Ancak özel olarak din hizmeti elemanı yetiştirmek olan *Dâru'l-Huffâz* ve *Dâru'l-Kurrâ* medreselerinde ve yine din hizmeti vermeye yönelik olarak oluşturulan *Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutebâ* gibi örneklerde tefsire yer verilmemiştir. Yüksek seviyedeki *Dâru'l-Kurrâ* programları da Kur'an'ın doğru ve güzel okunmasına, hıfzına ve kıraat tahsiline yönelik olmuştur. Tefsir dersi üst düzey bir din hizmeti olarak kabul edildiği anlaşılan vaizlik için oluşturulan *Medresetü'l-Vâizin*'de görülmektedir. Daha sonra geliştirilen *Medresetü'l-İrşâd*'da imamlık ve müezzinlik için bazı sûrelerin tefsirinin okutulması yeterli görülecektir.

Çağdaş döneme geçiş sürecinde gerçekleştirilen yeni yapılanmada klasik dönemin özelliklerine ve ihtiyaçlarına göre belirlenen medrese eğitiminin amaçlarından ve işlevlerinden ayrılma eğilimlerini gözlemlemek zor değildir. Tefsir tedrisi açısından gördüğümüz en dikkat çekici farklılık medrese eğitiminin son yıllarına konulan tefsir dersinin, artık ilk yıldan başlayarak bütün sınıflara yayılan bir ders oluşudur. Söz konusu müfredatlarda âlet ilimler geçilerek tefsir, hadis, fıkıh, usûl-i fıkıh gibi din bilimi dersleri doğrudan verilmek istenmiştir. Mesela çağdaş formatta ilk yüksek din öğretimi programı olan *Dâru'l-Fünun* programındaki sıralamada, tefsir dersinin ısrarla hadisten ve usûl-i fıkıhtan önce yerleştirilmesi ilginçtir. Ayrıca tefsir dersi, medrese eğitim ve öğretimindeki fiilî konumuna karşın, *Dâru'l-Fünun* programında dersler arasında en çok zaman tefsir dersine ayrılan ders olmuştur.

Dâru'l-Fünun programındaki bu tercih için belli sebepler ileri sürülebilir. Bunlardan ilk akla gelen neden, uzun süren dil tedrisinden ve kimi görüşlere göre sonuca zor ulaşılan medrese programından vaz geçilerek nihaî amaç olan din bilimlerini doğrudan vererek amaca hızla ulaşmaktır. Belki de bu sebebin bir sonucu olarak *Dâru'l-Fünun* programının ilk versiyonlarında Arapça dersi konulmamıştır. Bunun eğitim-öğretim programlarında bir millileştirme amacının sonucu olduğu da söylenebilir. Daha sonraki yıllara ait programlarda ise yine nihaî bir nokta olan doğrudan kitâbet-i Arabiyye dersine geçilmiştir. Öğrencilerin Arapça bildiği varsayılarak bu yapılabilir. *Dâru'l-Fünun* Ulûm-i Âliye-i Dîniye Şubesi öğretime başladığı yıllarda din eğitimi veren çağdaş bir ortaöğretim kurumu olmadığına göre, öğrenciler klasik ve kısmen ıslah sürecinden geçmiş medrese programlarından mezun öğrenciler idi. Bu bakımdan *Dâru'l-Fünun*'un Arapça bilgisi bakımından medrese programına bağlılığı açıktır. *Dâru'l-Fünun*'daki yüksek din tahsili Eğitim nazırı Emrullah Efendi'nin tuba ağacı modeline de uygundu. Buna göre çağdaş eğitim öğretim kökleri havada olan Cennet'teki tuba ağacı gibi gerçekleştirilmeli ve tepeden başlamalıydı. Ancak medrese ortadan kalktığında âlet ilimler açısından büyük bir boşluk oluşacağı açıktır ve nitekim de öyle olmuştur.

Çağdaştırılan din programında tefsir dersinin bu denli vurgulu bir şekilde ortaya çıkmasının bir başka nedeni olarak da söz konusu dönemde ortaya çıkan eleştirileri Kur'an'ın sembolik değeri üzerinden karşılayabilmek olarak görülebilir. Yeni ve çağdaş program İslâm'ın kutsal kitabı Kur'an'ın anlaşılmasına gereken önemi vermektedir izlenimi bu şekilde daha kolay oluşturulabilmiştir.

Bize göre, söz konusu dönüşümün çağın eğilimlerine uygun daha da geçerli bir zemini bulunmaktadır. Bu da oryantalizm üzerinden yansıyan Protestan kutsal kitap metinselciğinin bir sonucu olarak Kur'an'ın çağdaş dönemde büyük oranda saf İslâm'ın kaynağı ve evrensel kabul edilen çağdaş ilkeleri barındıran bir doküman olarak görülme eğiliminin artan etkisidir. Çağdaş zihin, İslâm dünyasında bir süredir yayılan Protestan etkilerle sünnete ve geleceğe olan soğukluğu ve selefi tutumuyla Kur'an'ı evrensel ve saf İslâm'ı temsil eden birincil ve yegâne kaynak olarak görme sürecine girmişti. Bu anlayış, hadis, kelam ve fıkıh gibi disiplin geleneklerini İslâm'ın aslından ve saflığından uzaklaşmasının nedenleri olarak görüyordu. Bunun sonucunda tefsire, kelam ve fıkıh disiplinlerinin görevini yüklemeye eğilimi artacaktır. Bu bakımdan bir yüksek din eğitimi programında hadis, kelam ve fıkıhın eğitimi tamamen yadsınamayacaktır, ancak onların dinin saf halinden uzaklaştıran içeriklerini

dengelemek için olsa gerek, çokça tefsir dersi koymak ve bunda da *Keşşâf*'ı ve *Beyzâvî*'yi bırakıp sözde en katıksız ve Kur'an metnine en doğrudan ulaştırıcı tefsir eseri olan *Celâleyn*'i seçmek bir sonuç olacaktır. Bu seçim hatırlanacağı üzere daha önceki yıllarda İslâm çağdaşçılığının önderi Muhammed Abduh'un *Menâr*'ına kaynaklık etmişti.

Dinin ve din bilimlerinin algılanışındaki dönüşüm genel ve köklü değişikliklerin yaşanmasını getirdi. Çağdaşlıkla başat hale gelen seküler dünya görüşünün giderek artan etkisiyle din bilimlerinin de bu yeni duruma göre bir konum alması kaçınılmaz olmuştur. Dinin hayatı belirlemesine giderek daha az izin verildiğinden dinin kaynakları ve bunları işleyen din bilimleri, hayata yön vermek için kullanılmaktan hızla çıkacaktır. Artık dinin kaynakları tarihin bir döneminde ortaya çıkmış dokümanlar, bunlara ilişkin disiplinlerin ürettikleri ise bir kültür mirası olarak ele alınacaktır. Bunun sonucunda, dinî kaynakları yorumlayan disiplinler özgün anlamlarını yitirdiler ve aralarındaki bütünlük ilişkisi bozuldu; bunlar farklı kompartmanlar gibi görülerek her biri bir bölümün adı oldu. *Dâru'l-Fünun*, Ulûm-i Âliye-i Dîniye programında öngörülen bölümler buna açık örneklik teşkil eder. İhtisaslaşma ve derinleşme adına bu bölümler bugüne kadar devam eden bir olgu olmuştur. *Dâru'l-Fünun*, Ulûm-i Âliye-i Dîniye programına rakip olan *Medresetü'l-Mütehassısın*'in programında da bölümler eğilimi etkin olacaktır. Bu iki kurumdaki programların bölümleri bugünkü İlahiyat Fakültelerine adeta bir miras olarak kalmıştır.

Din bilimleri çağdaş dönem müfredatlarında varoluşsal mahiyetlerini yitirdiler ve sadece bir bilgi nesnesi olarak var olabildiler. Din öğretimi merkezden kenara itildi ve mesela mezunlarının hizmet alanı önce özel hukuk alanıyla, sonra da tamamıyla *ibadât* alanıyla sınırlandı. Dinî ilimler artık kısmen tarih çalışmalarının içinde, kısmen de bir kültürel gelenek olarak devam eden din kurumunun daralan sınırlarında çalışmalar yapmak durumunda kaldılar. Öğrenciye bir model kişilik sunmak gibi varoluşsal bir amaca yönelik olarak okutulan siyer ve şemâilden, seküler çağdaşlığın dini nesneleştiren tutumuna uygun olarak Târîh-i Edyân dersine geçiliyordu. Medrese eğitiminde belagat, meânî, bedî dersinden Arap edebiyatı dersine geçiliyor ve filizler veren çağdaş milliyetçilik anlayışının izini müfredata yansıtılmış oluyordu. Buna mukabil Türk edebiyatı dersi de müfredatta yerini almıştır. Bu noktada din de genel kültür tarihinin bir şubesi haline gelme yoluna girmiştir artık. Kelam ve fıkıh disiplinleriyle çağdaş dönemde yapılabilecek çalışmalar, tarihte ortaya çıkmış sorunsalları ve tartışmaları konu alan çalışmalar olmanın dışına çıkamazdı.

Dolayısıyla bugün kelim ve fıkıh çalışmaları büyük oranda bir kültür tarihi çalışması olarak kalacaktır. Tefsirin kural koyucu olmayan, betimleyici karakteri dolayısıyla tefsir eseri üretiminde ise –o da çağdaş hassasiyetleri karşılaması şartıyla– genel olarak bir sakinca görülmeyecektir.

Cumhuriyet'in ilanından sonra kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereği orta öğretimde İmam-Hatip okulları, Yüksek öğretimde ise Dâru'l-Fünun İlahiyat Fakültesi açılacaktır. 1924'te, hem din eğitimi verecek ve din alanında mütehasısları yetiştirecek ve aynı zamanda çağdaş yöntemleri bilen insanlar yetiştirecek bir fakülte olarak tasarlanmıştır. Fakültenin müfredatı, dini çağdaş gelişmelere uygun olarak ele alan, din bilimlerine çağdaş batılı disiplinlerin eklenmesiyle oluşacaktır. Cumhuriyet öncesi kökenleri bulunan tefsir ve tefsir tarihi, fıkıh tarihi, Arap edebiyatı ve Türk târîh-i dînîsi, akvâm-ı İslâmiyye coğrafyası bunun için örnek verilebilir. İctimaiyyat, ahlak, felsefe tarihi dersleri muhteviyatın diğer kanadını yansıtmaktadır. Ayrıca dine bir tarih konusu olarak bakışın ağırlığını yansıtan derslerin bulunması yine bu müfredatın çağdaş özelliğini yansıtmaktadır: Tefsir tarihi, hadis tarihi, fıkıh tarihi, kelim tarihi, tasavvuf tarihi, târîh-i edyân vb.⁶²

Bu girişimin sonlanmasından sonra 1949'da yeni bir İlahiyat Fakültesi açılması sırasında önceki deneyim hakkında şu itiraflar aslında bu tarz bir din öğretimi programının mahiyeti konusunda açık ipuçlarını vermektedir. Milli Eğitim bakanı Tahsin Banguoğlu, bu son girişimin önceki gibi olmayacağını söylüyordu. Bu fakültenin müfredatında çağdaş beşerî bilimlerin ağırlıkta olduğu önceki hatayı yapmayacaklarını ve dinî bilimler olan tefsir, hadis ve fıkıh gibi derslerin çoğunluğu oluşturacağını belirtiyordu.⁶³ Yeni devletin dinî reformlarında danışmanlık yapmış olan İsmail Hakkı Baltacıoğlu da aynı meclis oturumunda benzeri tespiti yapmıştı. O da İstanbul'da açılan Cumhuriyet'in ilk İlahiyat Fakültesi'nin daha çok bir sosyoloji fakültesine dönüştüğünü itiraf ediyordu. Ancak şimdi açılan bu fakültede İslâm bilimlerinin temeli oluşturacağını, sosyolojinin ikincil olacağını belirtiyordu.⁶⁴ Ne var ki daha sonraki müfredat programları da gerek Cumhuriyet'teki ve gerek Cumhuriyet öncesi yüksek din eğitimi programından farklı olmayacak ve bu durumdan çıkış çağdaş durum içinde mümkün olmayacaktır. Burada sorunun, esasen dinî

62 İstanbul Darulfünunun Şahsiyeti Hükmiyesi Hakkında Kanun, Darulfünun Talimatnamesi, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1932, 6

63 TBMM Zabıtları, VIII. Dönem, XX, 227-84.

64 TBMM Zabıtları, VIII. Dönem, XX, 227-84.

bilimleri işleyen derslerin çoğunlukta veya azınlıkta olması sorunu değil, bu disiplinlerin ve onların okutulduğu derslerin artık nasıl tanımlandığı ve ne için öğretildiğinde olduğunu görmek gerekmektedir. Durum esasen eskiden tefsir tahsili ile yeni dönemde tefsir yazmak ve okumak arasındaki mahiyet farkından kaynaklanmaktadır. *v'allâhu a'lem*

KAYNAKÇA

- Ali b. Muhammed el-Pezdevi, *Keşfü'l-Esrâr*, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1994.
- Afaf Loutfi El Sayed, "The Role of 'Ulama' in Egypt During The Early Nineteenth Century", *Political and Social Change in Modern Egypt* (ed. P.M. Holt), London: Oxford University Press, s. 264 -280.
- Bahattin Akşit, "Islamic Education in Turkey Medrese Reform in Late Ottoman Times and İmam-Hatip Schools in The Republic," *Islam in Modern Turkey: Religion, Politics and Literature in a Secular State* (ed. Richard Tapper), London: I.B. Tauris and Co. Ltd., 1991.
- Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim: Riyazi İlimler*, I-II, İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.
- Dilip Hero, *Islamic Fundamentalism* (series ed. Justin Wintle), London: Paladin Grafton Books, 1988.
- Gazzâlî, *el-Mustasfâ* (çev. Yunus Apaydın), Kayseri: Rey Yayıncılık, 1994.
- Hilmi Ziya Ülken, "İlahiyat Fakültesinin Geçirdiği Safhalar" *İlahiyat Fakültesi Albümü 1949-1960*, (1961).
- İstanbul Darülfununun Şahsiyet-i Hükmiyesi Hakkında Kanun, Darülfunun Talimatnamesi*, İstanbul: Burhaneddin Matbaası, 1932.
- Ömer Özyılmaz, *Osmanlı Medreselerinin Eğitim Programları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002.
- Sebilurreşad*, "Ocak Söndürmek de Meziyet İmiş"; 9 Teşrinievvel 1340, XXIV, no. 620 (1925).
- Salih Zeki Zengin, *Medreseden Darülfünuna Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, Adana: Karahan Yayınevi, 2009.
- Salih Zeki Zengin, *II. Abdülhamid Dönemi Örgün Eğitim Kurumlarında Din Eğitimi ve Öğretimi 1876-1908*, Adana: Baki Kitabevi, 2003.
- TBMM Zabıtları*, VIII. Dönem, XX, 227-84.
- Uriel Heyd, "The Ottoman Ulema and Westernization in The Time of Selim III and Mahmud II", *Studies in Islamic History and Civilization: Scripta Hierosolymitana*, IX (1961), s. 63-96.
- Ziya Demir, *Osmanlı Mufessirleri ve Tefsir Çalışmaları*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Ziya Kazıcı, *Osmanlı'da Eğitim Öğretim*, İstanbul: Bilge Yayıncılık, 2004.